

SOBRE LA CORRUPCIÓ POLÍTICA A CATALUNYA DINS L'ESPANYA CONTEMPORÀNIA

Gemma Rubí*

Lluís Ferran Toledano**

Borja de Riquer i Permanyer***

Resum

L'article planteja, a partir de recerques originals, algunes claus per interpretar el paper jugat per la corrupció política a la Catalunya contemporània. En primer lloc, analitza la participació dels homes de negocis catalans en la construcció de l'estat liberal espanyol. Seguidament, s'endinsa a explicar com va funcionar el caciquisme durant la Restauració borbònica, i com aquest fou denunciat principalment pel catalanisme polític. Finalment, l'accent es focalitza en les pràctiques corruptes dels franquistes catalans i en els vincles que desenvolupà Francesc Cambó amb la corrupció sistèmica a l'Argentina mitjançant l'empresa CHADE. Unes breus reflexions sobre la corrupció política espanyola actual precedeixen unes conclusions que intenten establir una hipòtesi interpretativa en molts sentits vàlida per comprendre tant la corrupció política espanyola com la catalana.

Paraules clau: corrupció política; Catalunya contemporània; clientelisme polític.

POLITICAL CORRUPTION IN CATALONIA WITHIN CONTEMPORARY SPAIN**Abstract**

Drawing on original research, this article raises some key points for interpreting the role of political corruption in contemporary Catalonia. First, it analyses the part played by Catalan businessmen in building the Spanish liberal state. It then goes on to explain how caciquism worked during the Bourbon Restoration, and how such caciquism was denounced mainly by political Catalanism. Finally, it hones in on the corrupt practices of Catalan Francoists and the ties that Francesc Cambó forged with the systemic corruption in Argentina through the company known as CHADE. Some brief thoughts on current Spanish political corruption precede the conclusions, which attempt to establish an interpretative hypothesis that proves valid, in many ways, for understanding both Spanish and Catalan political corruption.

Key words: political corruption; contemporary Catalonia; client politics.

* Gemma Rubí, professora agregada d'història contemporània i coordinadora del Bachelor's Degree in History, Politics and Economics de la Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Filosofia i Lletres. Departament d'Història Moderna i Contemporània. Edifici B, 08193 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès). mariagemma.rubi@uab.cat. ORCID [0000-0002-0333-938X](https://orcid.org/0000-0002-0333-938X).

** Lluís Ferran Toledano, professor agregat d'història contemporània a la Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Filosofia i Lletres. Departament d'Història Moderna i Contemporània. Edifici B, 08193 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès). lluisferran.toledano@uab.cat, [@cantonalista17](https://twitter.com/cantonalista17). ORCID [0000-0002-5107-3651](https://orcid.org/0000-0002-5107-3651).

*** Borja de Riquer i Permanyer, catedràtic emèrit d'història contemporània a la Universitat Autònoma de Barcelona i president de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Facultat de Filosofia i Lletres. Departament d'Història Moderna i Contemporània. Edifici B, 08193 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès). borja.riquer@uab.cat. ORCID [0000-0001-6822-1932](https://orcid.org/0000-0001-6822-1932).

Article rebut el 06.05.2020. Avaluació cega: 14.05.2020 i 17.05.2020. Data d'acceptació de la versió final: 27.05.2020.

Citació recomanada: Rubí, Gemma, Ferran Toledano, Lluís, i Riquer i Permanyer, Borja de. (2020). Sobre la corrupció política a Catalunya dins l'Espanya contemporània. *Revista Catalana de Dret Públic*, 60, 1-19. <https://doi.org/10.2436/rcdp.i60.2020.3462>

Sumari

Els negocis, la corrupció i l'Estat liberal

La impunitat de càrrecs i empleats públics: la impotent prevenció de la corrupció

El caciquisme a la Catalunya de la Restauració

El catalanisme polític i la denúncia del caciquisme

La corrupció política durant el règim franquista

El cas de Francesc Cambó i la Compañía Hispano Americana de Electricidad (CHADE)

Sobre l'actual corrupció política espanyola

Algunes conclusions

Referències bibliogràfiques

La corrupció política és en l'actualitat una de les principals preocupacions de la ciutadania. Només cal donar una ullada als rànquings de Transparència Internacional (TI) per adonar-nos-en. Així, l'índex de percepció de la corrupció a Espanya del 2019 havia millorat sensiblement en relació amb anys anteriors.¹ Tanmateix, com bé expressa l'informe de TI, això no significa que s'hagi produït un avenç en la prevenció de la corrupció. Una cosa és la percepció dels ciutadans i l'altra —ben diferent— la base politicoinstitucional i cultural en la qual es basa la seva mirada. Tampoc no té a veure amb el fet que les pràctiques corruptes hagin minvat. Una percepció més positiva pot voler indicar que la corrupció és menys present en el debat públic o que és menys visible, no pas que hagi desaparegut.

Aquesta observació ens porta a considerar la corrupció política com un concepte essencialment prescriptiu, sempre moralment injustificable, que canvia en cada societat i context històric considerats, tant la percepció com la seva existència.² Els estudiosos han maldat per trobar una definició mínima de corrupció, tasca ben difícil. La definició que creiem més òptima i satisfactòria és la que va donar en el seu moment el professor Michael Johnston, segons la qual la corrupció seria “the abuse, according to the legal or social standards constituting a society's system of public order, of a public role or resource for privat benefit” (Johnston, 2001). Una altra definició convicent i històricament força transversal la van proporcionar uns politòlegs suecs el 2016: la corrupció s'identificaria amb l'abús d'una posició d'autoritat en la qual polítics o funcionaris aprofiten el càrrec amb favoritisme, contravenint així el principi d'imparcialitat, amb la finalitat d'obtenir un guany personal per a ells o bé per a persones properes (Bergh et al., 2016: 39).

No podem ignorar que les percepcions de l'abús, del bé comú o dels beneficis privats són construccions socials concretes sotmeses a procediments d'avaluació morals que depenen de processos d'impugnació i de conflictes que han tingut lloc en espais i moments precisos. D'aquesta manera s'entén com la pràctica del nepotisme entre els empleats públics pot acceptar-se legalment, però no pas socialment, per posar-ne tan sols un exemple (Rubí i Toledano, 2019: 134).

La corrupció esdevingué un ítem polític coincidint amb l'albada de la modernitat contemporània quan es començà a vincular la seva denúncia amb la necessitat de separar les esferes pública i privada (Engels, 2006: 68-86; Kroeze, Vitória i Geltner, 2018). Fou a cavall entre els segles XVIII i XIX, coincidint amb el desenvolupament del capitalisme, quan la corrupció es va vincular nítidament amb la sostracció de recursos públics en benefici privat, fos mitjançant el suborn, la malversació o la prevaricació. També llavors es produí el canvi de significat que adquiriren fenòmens com el favoritisme, el nepotisme o, directament, el clientelisme polític. Aquests processos tingueren lloc ja en el decurs del segle XIX. No per casualitat, el demòcrata Eduardo Chao considerà aquesta centúria com “el segle de la política” (Chao, Romero i Ruiz de Quevedo, 1845). I és que la corrupció es polititzà al compàs de la consolidació de les noves idees i valors liberals, i també del creixement de la burocràcia de l'Estat.

Aquests fenòmens que es desenvoluparen a escala occidental també tingueren lloc a Espanya, i per descomptat a Catalunya. Comencem a tenir un xic clara l'evolució semàntica dels diferents mots de la corrupció a l'Espanya del segle XIX i també del seu marc penal, si bé hi ha molts aspectes de l'etapa contemporània que encara requereixen una investigació més aprofundida (Riquer, Rubí i Toledano, 2018: 47-80). Aquest dèficit condiona per força l'anàlisi de la corrupció a Catalunya, que, a més a més, presenta un altre inconvenient a l'hora d'establir comparacions: la mancança d'unes institucions polítiques pròpies més enllà de la breu experiència de la Generalitat republicana i del règim d'autogovern actual. Per això, l'enfocament més adient hauria de tenir en compte aquesta mancança i privilegiar la importància que sempre ha tingut l'anomenada “societat civil” en la formació històrica catalana contemporània. Igualment, caldria identificar quin paper va jugar la corrupció en el plànol discursiu en les diferents cultures polítiques que la denunciaven, i analitzar

1 “España continua su mejora en el índice de Percepción de la Corrupción 2019” ([Transparencia Internacional España](#)). El 2019 Espanya ocupà la posició 30 entre els 180 països consultats, i la 13 d'entre 28 considerat el conjunt de la Unió Europea.

2 El present article és fruit de la recerca que estem desenvolupant sobre la corrupció política a l'Espanya contemporània dins el paradigma de l'anomenada “new history of corruption”. Els tres autors formen part del grup PICEC (Política, Institucions i Corrupció a l'Època Contemporània), SGR consolidat (SGR 2017/818). Comptem, a més a més, amb el finançament obtingut a partir del projecte del qual Gemma Rubí és la investigadora principal: “La corrupción política en la España contemporánea en perspectiva comparada: bases de datos, cartografía y análisis histórico (1810-2016)” (HAR2017- 86545-P). Ensenms, el PICEC és soci fundador de la xarxa temàtica internacional GDRI/CNRS-842 “Politique et corruption. histoire et sociologie comparées a l'époque contemporaine”.

la seva necessària absència, o condemna, en relació amb la idea de la bona governança dins els diferents projectes polítics articulats a Catalunya i des de Catalunya per al conjunt d'Espanya.

En les dues darreres dècades les aproximacions a l'estudi històric de la corrupció política a l'Estat espanyol han seguit a grans trets quatre vies diferents: una primera via consisteix en l'anàlisi de com les diferents cultures i tradicions polítiques es van posicionar discursivament enfront de la corrupció, quines estratègies d'anticorrupció van impulsar —si és que ho feren— i mitjançant quines pràctiques socials s'involucraren en la corrupció; una segona línia de recerca es basa en l'estudi de les relacions entre el poder polític i el món dels interessos econòmics, és a dir, les vinculacions entre política i negocis; una tercera és la perspectiva bàsicament jurídica, que cerca les responsabilitats penals de polítics i funcionaris i que analitza l'eficiència, o no, de l'Administració de justícia; i, finalment, cal considerar els estudis sobre la denúncia pública dels casos de corrupció amb la voluntat de provocar escàndols polítics, i com aquests determinaren l'acció política dels governs i la mateixa correlació de forces.

Per tal de tractar la corrupció a la Catalunya contemporània, quines haurien de ser les preguntes més escaients a plantejar-nos? En realitat, n'hi hauria moltes; tanmateix, la principal qüestió seria en quina mesura estem davant una visió catalana específica de la corrupció política espanyola i de la pròpia, o quina opinió tenien els intel·lectuals catalans de la corrupció espanyola i de la catalana. L'èmfasi posat en el dinamisme de la societat civil i, en conseqüència, de l'absència d'una burocràcia pròpia hauria estat determinant en aquesta visió diferencial? La desconfiança envers la manca d'eficàcia de l'Administració de l'Estat i la crítica del model liberal centralista van comportar una concepció alternativa d'un bon govern liberal? Podríem parlar, en darrera instància, d'una cultura nacional catalana de la corrupció? No oblidem, però, que s'han construït relats moralment i políticament interessats que han oposat de forma simplista una Espanya endarrerida i corrupta i una Catalunya moderna i víctima d'aquesta corrupció. Això seria similar al triomf de la falsa imatge de representació de la corrupció en relació amb un nord considerat impol·lut i un sud —o bé orient— “fatalment” abocats al despotisme i a la corrupció.

Trampejant aquests tòpics, sí que ens podem preguntar quina posició van tenir els juristes i intel·lectuals catalans envers la corrupció, i quina activitat parlamentària van impulsar els diputats catalans per tal de combatre-la o prevenir-la. La classe dirigent catalana va participar de la captura de l'Estat com sí que ho van fer les altres elits peninsulars? Podem parlar d'un caciquisme català substancialment diferent de l'espanyol? I com van viure les classes populars catalanes l'experiència de la injustícia propiciada per la corrupció comesa des de les polítiques del Govern central i també derivada de l'abús de poder exercit pels mateixos sectors dirigents catalans? Com valorem, per exemple, els elements de crítica a l'abús de poder de les autoritats continguts en els manifestos de les bullangues dels anys trenta i quaranta del segle XIX i de les juntes revolucionàries? Són moltes —massa— les qüestions i molt escàs l'espai per mirar de respondre-les.

Atès el grau embrionari de desenvolupament de la recerca empírica sobre la corrupció a Catalunya, com també al conjunt estatal, per força ens haurem de referir a diferents temàtiques de manera desigual en funció del coneixement historiogràfic existent fins a l'actualitat. Així, en un primer apartat analitzarem en quina mesura les elits catalanes van participar de la captura de l'Estat a la recerca de concessions i de monopolis a partir de diferents exemples. Seguidament, exposarem com es van perseguir els delictes de corrupció en l'Espanya liberal, com va funcionar el caciquisme a Catalunya i com la seva denúncia esdevingué un potent factor de mobilització politicoelectoral en el sorgiment de la societat de masses en les primeres dècades del segle XX. En tercer lloc, focalitzarem la mirada en la dictadura franquista i en els principals casos de corrupció protagonitzats per personatges afins al règim, i també ens centrarem en les relacions que establí Francesc Cambó amb la corrupció en els seus negocis a l'Argentina. Finalment, prèvia referència a l'actualitat, espigolarem algunes conclusions molt provisionals que plantejarem en qualitat d'hipòtesis de treball que haurien de nodrir vies de recerca futura.

Els negocis, la corrupció i l'Estat liberal

A manca d'investigacions aprofundides, tal vegada podem considerar que durant el segle XIX la corrupció política de més abast, l'anomenada “gran corrupció”, s'identificà amb el fenomen conegut com “la captura de l'Estat”, molt propi d'economies en via de desenvolupament. La patrimonialització de l'Estat l'haurien

dut a terme alguns grups econòmics, que, en connivència amb la classe política, haurien segrestat l'interès general en benefici propi (Hellmann i Kaufmann, 2001). Situats en l'Espanya liberal, la realitat punyent era que el nou règim polític era fràgil i per consolidar-se necessitava el suport dels grups econòmics més poderosos. I, per la seva banda, aquests grups econòmics veien en la nova administració pública liberal una plataforma fonamental per fer negocis i guanyar influències. En l'àmbit metodològic, la historiografia també ha emprat un enfocament alternatiu que considera que els grups econòmics i empresarials van establir amb el personal polític una relació d'intercanvi amb profit mutu. Es tracta d'una clara captura de l'Estat o no, la tendència a utilitzar informació privilegiada i el tràfic d'influències fou una característica compartida per ambdós enfocaments.

Durant el segle XIX, en el seu conjunt l'Administració pública espanyola era força reduïda i precària, i disposava de pocs mitjans materials, humans i econòmics, malgrat haver d'assumir notables atribucions, en forma de la recaptació de les noves contribucions, de la gestió dels serveis públics, d'inversions en infraestructures i altres actuacions en general.³ A més a més, com la resta d'estats nació europeus, hi havia la necessitat de construir "la nova nació política" recolzada en una base cultural homogènia. Pel que ens ocupa, els governs liberals intentaren dominar el territori a còpia de prioritzar el control polític mitjançant la repressió militar. L'ordre públic esdevingué una veritable obsessió, i per això, per tal d'ofegar la dissidència política, es va recórrer de forma habitual a la declaració d'estat de guerra o de setge i a la suspensió de les garanties constitucionals. La província de Barcelona va estar en aquesta situació excepcional el 70% del temps que va de 1833 a 1900. Per als governs de Madrid, calia tenir a ratlla els sectors populars més actius i vigilar territoris considerats "rebels", com era el cas de Catalunya. A més a més, el Govern tenia dues armes fonamentals per consolidar el seu poder: la *Gaceta de Madrid*, on publicava tots els seus edictes i ordres, i, des de 1854, el telègraf elèctric, que li permetia estar informat i poder actuar amb rapidesa (Otero Carvajal, 2007: 79-118).

La clara complicitat entre els interessos privats, les administracions públiques i les elits dirigents —govern, Corts, monarquia, etc.— va permetre la generalització de pràctiques que implicaren tractes de favor a particulars (el favoritisme com a tècnica de poder). A més, aleshores moltes d'aquestes pràctiques no eren il·legals, atès que la jurisprudència no penalitzava actuacions que avui considerem uns delictes flagrants. Que fossin legals, però, no significava que el conjunt de la societat les considerés morals. Així, la feblesa de l'Estat i la gran inestabilitat política del règim liberal espanyol del vuit-cents van convertir la corrupció en un instrument per consolidar un implícit pacte entre les classes econòmicament dominants i els polítics liberals. Aquests rebien suport polític dels més importants sectors econòmics a canvi de permetre'ls fer negocis fàcils i lucratius.

En un sentit complementari, la corrupció esdevingué un dispositiu de poder que va facilitar, mitjançant el favor i la recomanació, el fenomen del favoritisme. Per la seva banda, l'estabilitat política s'aconseguí mercès a un fort *executivisme* (la predominança del poder executiu sobre el legislatiu i el judicial). En l'Espanya liberal fins al cop d'estat de 1923 tots els governs que convocaren eleccions les van guanyar, emprant, si calia, tota mena de pressions i trampes. Aquestes constants manipulacions anaren en detriment de l'avenç i la consolidació de la ciutadania política democràtica. El consens polític entre les elits liberals s'assolí finalment amb l'establiment del torn dinàstic de la Restauració a partir de 1875 (Millán, 2002; Martorell, 2016).

Plantegem, així, una hipòtesi de treball que caldria verificar empíricament: fins ara s'ha escrit la història de la Catalunya contemporània en clau nacional, socioeconòmica i cultural i, d'una manera més fragmentada, en clau política. Malgrat això, resta pendent una faceta que forçosament hauria d'incloure la mirada de la corrupció política i que ens hauria de permetre, des d'un angle complementari, entendre millor la integració de la classe dirigent catalana dins l'estat nació espanyol. Caldria analitzar això sense menystenir, però, que la societat catalana revestia un grau de modernitat paral·lel a l'europeu occidental i que això requeria unes polítiques que fossin adequades al model industrialista que estava desenvolupant (Riquer, 2000: 103-109).

³ Cal recordar, per exemple, que l'any 1900 el conjunt de la despesa de totes les administracions públiques espanyoles no arribava al 10% de producte interior brut, quan a la majoria de països del nostre entorn ja estava entre el 17 i el 22%. El pressupost del nou Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts l'any 1902 era només de 17 milions de pessetes, poca cosa enfront del que disposava el Ministeri de la Guerra, que era deu vegades més gran, 170 milions, o del pressupost de "culto y clero", que superava els 35 milions. No ha d'estranyar, així, que la taxa d'adults analfabets a Espanya fos del 50%, xifra comparable a la dels països balcànics.

La tipologia de pràctiques abusives emprades fou molt àmplia: proporcionar informació privilegiada sobre actuacions del Govern; protegir activitats clarament il·lícites —com el tràfic d'esclaus—;⁴ vendre béns públics —mines, terres, boscos i edificis— a preus irrisoris i amb tractes de favor, l'anomenada “colonització del subsol”; el fet d'incorporar polítics a la direcció de les grans empreses per tenir un tracte privilegiat en les concessions públiques —construcció de ferrocarrils, carreteres, ports i canals—; la concessió dels monopolis del tabac, del servei de correus, del transport dels soldats a les colònies; el fet d'encarregar-se de recaptar les contribucions o ser el proveïdor de l'exèrcit, dels hospitals públics o de les presons; les concessions dels nous serveis públics urbans —aigua, gas, electricitat, tramvies. La gran majoria de les concessions obtingudes eren en règim d'exclusivitat —de fet, de monopoli—, a llarg termini —25 anys o més—, i durant molt temps es feien sense cap mena de concurs públic.

Els catalans van participar directament d'aquests privilegis, sobretot aquells que aconseguiren influència en la Cort i en els despatxos dels ministeris. Només cal recordar figures tan poderoses com Gaspar de Remisa, els germans Ignasi i Manuel Girona, o el primer i segon marquès de Comillas, Antonio López, i el seu fill Claudi López Bru, personatges molt reconeguts, i d'altres molt menys, com és el cas del diputat i financer Ignasi Sabater, però que van exercir una notable influència política. Una bona pregunta seria: com aquest banquer aconseguí tenir tant poder per amenaçar de deixar a les fosques la ciutat de Barcelona si no se li pagaven els endarreriments a la seva companyia de gas, amenaça que havia convertit en realitat a la ciutat de Màlaga per la mateixa raó? (Casals, 2020).

La família Comillas —els López— va ser una gran beneficiada dels contactes que va teixir amb la classe política liberal. Oriünds de Cantàbria, els López es van emparentar amb la burgesia de negocis catalana i amassaren la fortuna essencialment a Cuba, la perla del Carib. Fou en les colònies espanyoles on aquests negociants van tastar d'una manera més evident la mel de la corrupció, per bé que el discurs legitimador sempre fou la protecció dels interessos de la *mare pàtria*. Es van enriquir primerament com a traficants d'esclaus, després amb la companyia de transport marítim Transatlàntica, així com amb la creació del Banc Hispano Colonial i la Companyia General de Tabacs de Filipines (Rodrigo, 2000). A través del Banc Hispano Colonial l'any 1881 van concedir un emprèstit a l'erari espanyol per tal de saldar l'enorme deute cubà, que havia crescut de 7 a 128 milions de pesos entre 1867 i 1876, durant la Guerra dels Deu Anys. Curiosament, els interessos es van pagar mitjançant les rendes de les duanes, la principal partida del pressupost d'ingressos metropolità i el més important niu de corrupció. A més a més, obtingueren el monopoli del transport marítim de tropes i de persones de la metròpoli a les colònies, i del servei postal.

Un polític de la talla de Víctor Balaguer intentà posar fre a la corrupció enquistada en l'Administració colonial cubana i que es manifestava en tots els rams no solament en les duanes, sinó també en els timbres i les loteries (Colez, 2020; Rubí, 2020). Fou un dels *leitmotivs* de la seva política com a ministre d'Ultramar en el decurs de tres mandats, fonamentalment el segon —durant l'any 1874— i el tercer —entre 1886 i 1888. La lluita contra la corrupció colonial es va veure interferida per la protecció dels interessos econòmics catalans a l'illa, principalment els de la família Comillas. Balaguer fou acusat d'atorgar-li un tracte preferencial en la concessió del monopoli, malgrat que ell, en les Corts, havia defensat aferrissadament la legalitat del procediment i afirmat que aleshores no hi havia una altra empresa concessionària capaç de fer-se càrrec del transport marítim dels soldats a les colònies.

Tornant a Catalunya, la construcció de la Via Laietana, a inici del segle XX, fou una magna operació especulativa organitzada i dirigida exclusivament pel Banc Hispano Colonial, que presidia el segon marquès de Comillas, Claudi López Bru, abans esmentat. Aquest banc rebé de l'Ajuntament de Barcelona l'encàrrec exclusiu (el contracte se signà amb ploma d'or el 15 d'octubre de 1907) de comprar totes les finques afectades, d'urbanitzar la zona, de subhastar les noves parcel·les i d'atorgar crèdits i hipoteques als compradors per construir els nous habitatges. I en aquesta magna operació comptà amb la complicitat descarada d'un consistori barceloní gestionat llavors per regidors de la Lliga Regionalista, lerrouxistes i monàrquics. Allò enriquí un bon grapat d'espavilats —polítics i no polítics—, i, tot i les moltes denúncies públiques presentades, fracassaren tots els diferents intents per aclarir els comptes d'aquella enorme operació especulativa.

4 El tràfic d'esclaus es va prohibir el 1817 —no pas així l'esclavitud, que era legal— fruit d'un acord establert entre el Regne Unit i Espanya. No obstant això, es calcula que entre 1819 i 1870 van entrar a Cuba il·legalment uns 600.000 esclaus negres. Per cadascun d'ells el capità general de l'illa cobrava uns 10 *pesos* cubans per fer la vista grossa. Per això aquest càrrec era un dels més desitjats pels militars espanyols, atès que així s'enriquien en pocs anys.

És prou conegut que els principals homes de negocis del segle XIX —gent com ara els marquesos de Salamanca⁵ i de Campo, els financers catalans Manuel i Ignasi Girona o Antonio López— tenien els “seus” diputats” i els “seus” alts funcionaris per gestionar amb eficàcia els importants afers que depenien de l'Administració pública: concessions de monopolis i serveis, contractació d'obres, arrendaments de recaptació d'impostos, subministraments a l'exèrcit, etc. Es tractà igualment de l'actuació de polítics destacats, com Antonio Cánovas del Castillo, Práxedes Mateo Sagasta o el comte de Romanones, que simbolitzen clarament aquesta vinculació entre política i negocis: seien en consells d'administració de companyies ferroviàries o mineres que rebien concessions i ajuts dels governs presidits per ells mateixos. I no passava res: de fet, feien el mateix que molts altres dels seus col·legues francesos, britànics, alemanys... Justament en aquests països fou normal vincular el capitalisme amb la corrupció com un fenomen inherent.

Una altra modalitat era la que confonia els negocis amb el servei a l'Estat en tant que alts funcionaris. Aquest seria el cas del banquer Gaspar de Remisa i del seu secretari, Bonaventura Carles Aribau, que actuaren entre el final de la Dècada Ominosa i els primers anys de la regència de Maria Cristina dirigint el tresor públic. Com que volien guardar les formes, proclamaven als quatre vents la seva imparcialitat i inqüestionable honestedat. Però no dubtaren a beneficiar-se personalment del coneixement adquirit servint la Corona i dels secrets d'estat. En mots d'Enrique Faes, “[p]ara uno (Remisa), pues, el liberalismo al acecho constituía la oportunidad de consolidar un patrimonio ingente moldeado gracias a unos orígenes patricios y a la hábil interacción financiera con un Estado débil. Para el otro (Aribau), parecía ir cobrando forma el (tan hondamente liberal) derecho individual a prosperar pese a provenir de un entorno humilde” (Faes Díaz, 2017).

Fins i tot al segle XX nombrosos ministres i presidents del Govern espanyol també foren membres de consells d'administració de bancs i d'importants companyies. Malgrat l'aprovació de diverses lleis que intentaren regular les incompatibilitats parlamentàries (1864, 1871, 1880 i 1933), la tònica imperant fou l'escàs compliment de les lleis i els reiterats dictàmens que es presentaren al Congrés dels Diputats per exigir-ne el compliment o bé per ampliar-ne els supòsits (Casals i Rubí, 2020). Foren els integristes i els tradicionalistes els diputats més interessats a generar debat a l'entorn d'aquesta qüestió i a aixecar més polseguera mediàtica. En concret, el diari tradicionalista *El Correo Español*, l'octubre de 1912, va identificar una setantena de parlamentaris que estaven asseguts en consells d'administració de companyies ferroviàries, cosa que significava al voltant del 10% de les Corts, el Congrés i el Senat. Els republicans també eren crítics, però foren aquells grups que estaven més interessats a desprestigiar el parlamentarisme liberal els que organitzaren la majoria d'aquest tipus de campanyes periodístiques.

D'aquesta setantena de parlamentaris denunciats, hem pogut identificar vuit homes de negocis catalans només en el sector de transport ferroviari, sense tenir en compte la resta, amb la qual cosa la xifra s'incrementaria. En concret, Bartomeu Bosch i Puig (senador per la província de Girona) i Salvador Raventós i Clivilles (diputat pel districte de Badajoz) eren consellers de la companyia dels Ferrocarrils del Sud, mentre que el banquer Ignasi Girona estava vinculat a les companyies responsables del transport ferroviari de Medina a Zamora i d'Oviedo a Vigo, i alhora era l'administrador de la companyia Caminos de Hierro del Sur de España (Linares-Almería i Moreda-Granada). El dirigent de la Lliga Regionalista Raimon d'Abadal i Calderó formava part del consell d'administració de l'empresa que gestionava el tramvia de vapor d'Onda a Castelló, popularment conegut com “la Panderola”. Pel seu costat, el cacic empordanès Robert i Surís, comte de Torroella de Montgrí i senador vitalici com a gran d'Espanya, tenia interessos a la companyia del ferrocarril econòmic d'Olot a Girona que finalitzà el traçat el novembre de 1911. Completava la nòmina l'empresari i polític Ròmul Bosch i Alsina, un dels promotors de la societat anònima El Tibidabo, fundada el 1899 i que gestionava l'explotació del funicular que portava el mateix nom. Llevat d'Abadal, tota la resta de parlamentaris estaven alineats amb els partits dinàstics.

Caldria esperar fins a la Segona República, l'any 1933, per tal que s'aprovés una llei que feia incompatible ocupar un càrrec de parlamentari i alhora formar part de la direcció de companyies relacionades amb la concessió de serveis públics, com ara les ferroviàries, de correus, de recaptació de contribucions, de construcció d'obra pública, de subministraments a l'exèrcit, etc. Així, l'article 1 d'aquesta llei impedia als

⁵ L'any 1850 el marquès de Salamanca va rebre del Govern la concessió per construir el ferrocarril de Madrid a Aranjuez, però dos anys després va revendre la concessió al mateix Estat per un preu que era el doble. Tot i les denúncies, la justícia no va fer cap acció per investigar i castigar aquest frau. El juliol de 1854 el poble de Madrid va assaltar i cremar el palau del marquès de Salamanca, considerat el més gran corruptor d'Espanya.

diputats ocupar un altre càrrec d'elecció popular, fos retribuït o gratuït, de l'Administració pública en tots els nivells de govern, o bé aquells càrrecs vinculats a monopolis de l'Estat, empreses concessionàries d'obres i serveis públics, incloses les mancomunitats hidrogràfiques i altres serveis autònoms. L'excepció a la norma eren, simptomàticament, els ministres i els subsecretaris (Rubí i Toledano, 2020: 23-57).

Una manera de defugir la temptació de les influències, i, per tant, de la corrupció, era o considerar el càrrec honorífic i gratuït o bé retribuir els parlamentaris amb unes dietes específiques o mitjançant un sou mensual. Durant la Restauració els parlamentaris gaudiren d'una franquícia postal i de la possibilitat de viatjar en tren de manera gratuïta. El maig de 1920 es va substituir la franquícia postal per una assignació mensual de 500 pessetes pel mateix concepte. El juliol de 1922 es doblà aquesta quantitat i s'intentà de considerar-la un estipendi mensual, però la proposició de llei que l'havia de regular no s'aprovà mai en irrompre la dictadura de Primo de Rivera. La retribució mensual dels diputats no era, de tota manera, un idea nova, ans al contrari: l'any 1912 el diputat republicà catalanista Joaquim Salvatella ja havia proposat que cobressin 600 pessetes mensuals en concepte de sou. Aquesta idea, però, suscitava moltes controvèrsies, raó per la qual s'anà ajornant fins a la Segona República, quan, finalment, dins la Constitució de 1931 es va preveure la retribució dels diputats (Casals i Rubí, 2020).

Entre octubre de 1931 i març de 1932 la polèmica que es va plantejar, tant a les Corts com a la premsa, fou una altra: la de la duplictat dels càrrecs i l'"enxufisme". Josep Pla va arribar a parlar de la "República dels enxufats" quan escrivia les seves cròniques parlamentàries des de Madrid. Les Corts constituents van publicar una llista de diputats que alhora exercien altres càrrecs públics o en empreses. Diferents diputats catalans eren a la llista, com era el cas de Jaume Aiguader —alcalde de Barcelona— i el conseller de Sanitat de la Generalitat, Manuel Carrasco i Formiguera, o Miquel Santaló —alcalde de Girona. Tots ells eren alcaldes o regidors, diputats a Corts, diputats al Parlament de Catalunya, i presidien algunes empreses públiques o semipúbliques. El problema de fons era la manca d'una classe política preparada per fer front a la nova dinàmica política republicana (González Vilalta, 2006). A més, Aiguader es va veure embolicat en un escàndol de corrupció a l'Ajuntament de Barcelona sobre la venda de llocs de treball en l'Administració municipal, que era una típica reminiscència de la vella pràctica de col·locació clientelar assajada per part d'altres partits, particularment el Partit Radical.

Una altra pràctica corrupta era la que consistia a acceptar suborns per part de les grans companyies. En aquest sentit, Fabián Estapé va explicar com l'any 1934 el director britànic de Barcelona Traction, la principal companyia elèctrica de l'Estat, va demanar des de Londres als responsables de l'empresa a Barcelona si aquell Alejandro Lerroux que havia estat elegit president del Govern espanyol era el mateix que l'any 1919 havien subornat per tal que els ajudés a parar la vaga de La Canadencia. Quan li van dir que sí, i que continuava cobrant de la companyia, el britànic aconsellà que a la propera emissió d'accions en reservessin un bon paquet per al senyor Lerroux. Paul Preston ha qualificat aquest polític com el gran corrupte de la Segona República (Preston, 2019). L'any 1935 les Corts republicanes reprovaren l'actuació d'uns quants diputats radicals implicats en el famós escàndol de l'estraperlo. Allò enfonsà políticament Alexandre Lerroux, que va dimitir, i el seu Partit Radical passà de tenir 102 diputats el 1933 a només 5 en les eleccions de febrer de 1936.

Lerroux es va llaurar la fama de corrupte a pols, i això li venia certament de lluny. D'ençà que els lerrouxistes controlaren per primera vegada l'Ajuntament de Barcelona, després de les eleccions municipals de novembre de 1910, es van veure involucrats en escàndols de corrupció relacionats amb la concessió clientelar del proveïment de pedra, calç i ciment per a les obres i també en el subministrament d'aigües a la ciutat de Barcelona. L'abús perpetrat va tenir gran ressò i projecció públiques a la premsa i també al Congrés dels Diputats, on Lerroux es defensà aferrissadament de l'acusació de corrupció que rebé dels partits catalanistes fins al punt de voler batre's en dol per tal de defensar el seu honor (Luengo, 2017). Aleshores el que predominava habitualment eren les corrupteles administratives que tenien normalment un abast polític local. Resta, certament, per estudiar a fons aquest ús corrupte dels fons municipals destinats al proveïment dels serveis municipals en la fase d'emergència de la societat de masses.

La impunitat de càrrecs i empleats públics: la impotent prevenció de la corrupció

Si bé aquesta forma escandalosa de protegir alguns interessos privats va provocar denúncies públiques per part dels perjudicats, o dels rivals polítics, i alguns escàndols foren ventilats per la premsa, això va servir de ben poc. Els governs es resistiren a legislar i sancionar penalment aquestes pràctiques, dificultaven ser controlats i tenien mediatitzats els poders legislatiu i judicial. Fins al 1822 no fou inclosa en el Codi penal espanyol la responsabilitat dels funcionaris i els empleats públics, per bé que les Corts de Cadis ja havien legislat en aquest sentit el 1813. El maig de 1836 es va intentar legislar sobre el possible processament dels ministres atès “el acrecentamiento notorio de sus intereses particulares” (Coronas, 1986: 543-590). Al final, solament es consideraren els delictes de traïció, peculat i prevaricació.

A partir de l'any 1845 va caldre l'autorització prèvia del governador civil, reunit amb el consell provincial, per processar els alcaldes i els regidors, encara que ho sol·licités un jutge ordinari. Per obrir una causa contra un funcionari de l'Estat calia un informe favorable del Consell d'Estat, que normalment ho refusava. Això no ha d'estranyar, atès que aquesta institució acostumava a aplicar la norma consuetudinària segons la qual “muchísimos abusos no son delito”, segons recordà el marquès Agustín Armendáriz al reputat jurista Luis Rodríguez Camaleño en un debat al Senat que tingué lloc el 1859 en ocasió de la reforma del Consell d'Estat (Rubí i Toledano, 2020).⁶ L'any 1850 es legislà sobre “la inviolabilidad de todos los agentes de la administración civil y militar”, que passaven a estar sotmesos a un tracte jurídic especial.

La malversació de cabals públics era un delicte tipificat en els codis penals. No fou tan sols objecte de denúncia sistemàtica dels intel·lectuals regeneracionistes, sinó que aquest fenomen fou una realitat contrastada empíricament en la investigació realitzada per Miguel Pino (Pino, 2020). Durant el quinquenni de 1880 a 1884, aquest delicte era el més greu de tots els que podien cometre els empleats públics.⁷ Hem intentat d'esbrinar quina incidència podia tenir aquest delicte en el si de les audiències criminals catalanes. Malauradament, no ha estat possible establir-ne una evolució, perquè, en les diferents estadístiques de l'Administració de justícia, les dades no es presentaven per províncies ni per la tipologia de delictes. La Memòria de la Fiscalia de l'Estat de l'any 1883 ens permet de confrontar el nombre de delictes comesos per empleats públics a Catalunya, en total 44, amb els que tingueren lloc al conjunt d'Espanya, 591; és a dir, els comesos a Catalunya són un 7,44%. Els delictes pròpiament de corrupció a Catalunya representaven només l'1,94% del total de delictes catalans, mentre que els comesos a la província de Madrid només arribaven al 0,8% del total de casos de corrupció. És, de fet, un percentatge en termes absoluts força similar, car Catalunya tenia dues vegades i mitja més població que la província de Madrid, en aquells anys.

Els parlamentaris gaudiren d'una impunitat encara més descarada. Per processar un senador, o un diputat, primer calia l'autorització del Senat o del Congrés, i després depenia de les comissions de suplicatoris d'aquestes cambres. Segons una investigació impulsada pel comte de Romanones, entre 1810 i 1911 es presentaren al Congrés dels Diputats 1.277 suplicatoris per processar diputats, la majoria amb acusacions de corrupció política, econòmica o electoral. En realitat, fou a partir de 1837 quan el Congrés començà a concedir els suplicatoris. D'aquests 1.277, només van ser concedits 47 suplicatoris, és a dir, poc més del 4%; en canvi, 467 van ser denegats, uns altres 219, desistits, i els 544 restants van resultar no resolts.⁸ De fet, durant el segle XIX i bona part de XX hi hagué una quasi total impunitat davant les pràctiques corruptes de polítics, funcionaris i empresaris.

Davant aquest panorama, caldria interrogar-nos sobre quina era la posició dels polítics, els juristes i els intel·lectuals catalans. Hi havia juristes que tenien una visió pròpia de com s'havia d'organitzar el poder judicial i d'evitar l'arbitrarietat de jutges i magistrats en la redacció de les sentències. Entre d'altres, aquest seria el cas d'Ignasi Santponç, estudiat per Tomàs de Montagut (Montagut, 2017: 184 i seg.), que va presentar una proposició de reforma de l'Administració de justícia orientada precisament a impedir l'arbitrarietat dels magistrats a l'hora de dictar sentències.

⁶ *Diario de Sesiones de Cortes. Senado*, sessió del 21 de febrer de 1859.

⁷ *Reseña geográfica y estadística de España 1888*.

⁸ Secretaria del Congrés dels Diputats (1912).

El caciquisme a la Catalunya de la Restauració

D'altra banda, podríem esmentar també les profundes discrepàncies que separaven alguns polítics dinàstics catalans respecte de les respectives direccions estatals quant al model d'estat liberal que s'anà consolidant en el decurs del segle XIX i respecte de les polítiques impulsades des dels governs. Són unes desavinences que han estat estudiades per la historiografia catalana, i que essencialment consistien en una crítica a la ineficiència i la ineficàcia de l'Estat espanyol en relació amb les demandes proteccionistes de la indústria catalana cap a la rígida centralització administrativa que ofegava la veu de les regions i les ciutats, i també envers unes polítiques d'ordre públic no considerades adients per fer front a la qüestió social.

No ens podem estendre en aquesta qüestió. Tanmateix, sí que aquesta visió alternativa de la política espanyola es va veure reflectida no solament en el sorgiment del catalanisme polític, sinó també en una crítica transversal al fenomen del caciquisme, el torn dinàstic i l'encasellat institucionalitzats amb el règim de la Restauració borbònica. El mot "tupinada" té un origen català, i arrenca de les eleccions generals de 1846. Al districte de Lladurs, una divisió artificial sobtada del districte de la Seu d'Urgell, estava guanyant un candidat progressista, però el candidat ministerial moderat s'acabà imposant gràcies a un canvi d'urna o tupí. D'aquí ve el mot amb què normalment s'engloben totes les irregularitats electorals conduents a la manipulació del sufragi.

Situats a la primera etapa de la Restauració, entre 1875 i 1901, els republicans, els tradicionalistes i fins i tot alguns parlamentaris afins als partits dinàstics van participar en les eleccions a Corts malgrat haver criticat el falsejament sistemàtic del sufragi universal reintroduït a partir de l'any 1890. Però la denúncia de la corrupció electoral no fou una bandera programàtica fins al moment que el catalanisme entrà en l'arena política a partir de la creació de la Lliga Regionalista el 1901.

Hi hagué un caciquisme català de la mateixa manera que van funcionar unes relacions clientelars en la vida política dels diversos estats liberals europeus. No obstant això, el caciquisme català va revestir unes característiques diferencials, tal com hem demostrat i explicat en diferents treballs (Rubí, 2019). Caldria assenyalar, en primer lloc, que a Catalunya els cacicats territorials, tan habituals en bona part dels districtes espanyols, tingueren una presència irregular en l'espai i en el temps.

Segonament, el fenomen del *cunerisme* s'hi desenvolupà de manera menys notable i alhora matisada, car bona part dels diputats *cuneros*, vinguts d'altres territoris, tenien vincles de parentiu o havien comprat propietats als districtes catalans, i que de seguida es van naturalitzar. Joan Palomas, en la seva tesi doctoral, assenyala que entre 1876 i 1886 Catalunya estava representada al Congrés dels Diputats amb un 21% de *cuneros*, i al Senat amb un 24%. La demarcació més *cunera* era la de Lleida, on ho eren el 53% dels seus representants, i la que ho era menys era la de Barcelona, amb només un 6% (Palomas, 2002: 389 i seg.).¹

En tercer lloc, cal esmentar l'anomenat "ministerialisme a la catalana", que comportava una certa autonomia dels parlamentaris dinàstics respecte de les direccions estatals i una reproducció diferent del torn dinàstic. Així, Catalunya no era una prioritat en la confecció de l'encasellat governamental i, a més, cap dels grans polítics espanyols de la Restauració no era elegit en un districte català.

En quart lloc, caldria esmentar una marcada precocitat en la descomposició del torn dinàstic, que cal situar entre 1901 i 1907, data de celebració de les eleccions de Solidaritat Catalana en què aquesta coalició electoral va obtenir 42 dels 44 escons catalans. I també l'existència de potents oposicions antidinàstiques formades per catalanistes, republicans i tradicionalistes amb les quals els governs havien de negociar l'encasellat. Finalment, cal fer constar una escassa aplicació a Catalunya de l'article 29 de la Llei electoral de 1907, que permetia la proclamació immediata dels candidats sense rivals, pràctica molt estesa a Galícia, les dues Castelles i Andalusia (Armengou i Rubí, 2012).

Finalment, caldria afegir a aquest quadre una altra dada rellevant: a Catalunya les suspensions d'ajuntaments, d'alcaldes i de regidors acordades pels governadors civils fou irrisòria. Era una pràctica molt recurrent pels gabinets que s'emprava la vigília mateixa de la celebració dels comicis per tal d'incidir amb eficàcia en els resultats electorals i, si s'esqueia, manipular-los descaradament. Així, entre 1915 i 1923, a Catalunya foren suspesos només 102 regidors (l'1,4% del total espanyol), 11 alcaldes (un 2,1% i cap a la demarcació

de Barcelona) i 7 ajuntaments (1,7% i cap a la demarcació de Tarragona). El nombre de les suspensions decidides pel ministre de la Governació fou un xic superior, si bé igualment poc rellevant: 23 sobre les 544 practicades a tot Espanya (un 4,2%), i totes van tenir lloc en les darreres eleccions generals celebrades el 1923, just abans de l'inici de la dictadura de Primo de Rivera.⁹

Hi hagué significatius representants del dinastisme català que van denunciar la corrupció electoral, però també valoraven altres institucions liberals, com el Jurat Popular. Per posar-ne un exemple, Josep Roig i Bergadà, acòlit de José Canalejas primer i després seguidor de la fracció demòcrata del partit liberal, es preguntava per què l'opinió pública no condemnava amb el mateix rigor un robatori de pa que una estafa electoral. Perquè, de fet, aquesta estafa era vista com “una travesura despojada de toda gravedad, como una muestra de listeza, de esta listeza que induce a muchos hombres a realizar en política actos que en la vida privada tendrían ellos mismos por verdaderas infamias” (Roig i Bergadà, 1930: 328).

Fou l'eminent jurista Manuel Duran i Bas, i ministre de Gràcia i Justícia en el Govern Silvela-Polavieja de 1899, qui va fer un més clar al·legat a favor de la institució del Jurat Popular. No cal oblidar, però, que l'Administració de justícia estava fortament supeditada al disseny del poder executiu. Malgrat la regulació que dugué a terme per primera vegada la Llei orgànica del poder judicial de 1870, el principi d'inamovibilitat dels jutges, tot i estar recollit en els diferents textos constitucionals, fou en la pràctica una quimera (Sánchez-Arcilla, 2017: 18). Les recomanacions polítiques van anar pel davant del compliment de la llei, amb la qual cosa els jutges de primera instrucció i de primera instància eren escollits per cooptació política, i, per tant, remoguts a l'arbitri dels cacics. La institució del jurat també fou “víctima” d'aquesta supeditació i un instrument de la dominació electoral. Duran i Bas criticà amb contundència la manca de consolidació del Jurat Popular establert el 1888 per estar afectat pel “moho de la arbitrariedad”, raó per la qual en la pràctica no funcionava (Duran i Bas, 1899: 11). En efecte, aquesta instrumentalització barroera va permetre als cacics utilitzar els delinqüents que havien salvat com a pinxos en les conteses electorals, com va succeir a la Múrcia de la Restauració en diverses ocasions (Egea, 2010: 159-192). Una estela d'arbitrarietat que permetia, com ha demostrat Joaquim Capdevila, que els cacics poguessin fins i tot endarrerir l'arribada de l'electricitat als pobles de l'Urgell amb l'objectiu de continuar dominant simbòlicament i socialment les classes humils (Capdevila, 2008: 37-71).

El catalanisme polític i la denúncia del caciquisme

La condemna del caciquisme, identificat com un abús de poder, la podem trobar a totes les cultures polítiques catalanes, des del tradicionalisme fins a l'anarquisme, passant per les diferents famílies republicanes. No obstant això, fou el catalanisme qui en va capitalitzar políticament i amb més èxit la seva denúncia. En l'obra *España tal cual es* publicada el 1886 pel catalanista Valentí Almirall es condemnava durament la falsedat del règim de la Restauració. Almirall ho feia centrant la crítica en la manipulació del sufragi que es realitzava mitjançant la votació d'electors difunts —fins i tot del seu pare— o a còpia de deixar les actes en blanc o fent votar més electors dels que figuraven al cens, com tingué lloc al districte de Berga el 1879. És ben coneguda la campanya que dugué a terme la candidatura dels Quatre Presidents catalanistes de netejar el cens d'electors en les eleccions generals de maig de 1901 a la ciutat de Barcelona, en què es va aconseguir derrotar els candidats dinàstics enarborant la bandera de la sinceritat electoral. Arran de la victòria d'aquesta candidatura, que aconseguí les majories, va néixer la Lliga Regionalista, el primer partit catalanista disposat a lluitar per aterrar i ocupar les institucions de govern a Catalunya. Ara bé, fins als anys 1916-1918 la Lliga Regionalista no fou l'opció electoral hegemònica a Catalunya.

Així, la denúncia del caciquisme i del frau electoral foren una constant en la política impulsada pel catalanisme polític des de principi del segle XX. En les seves campanyes electorals, la Lliga donava als seus militants instruccions precises orientades a mobilitzar i captar el màxim nombre de vots. Així mateix, denuncià públicament escàndols de corrupció que van tenir lloc a l'Ajuntament de Barcelona, governat pel partit republicà radical, i també quan els radicals participaven, directament a partir de 1918, de l'encasellat oficial organitzat pel Govern de Madrid i estaven disposats a cometre tota mena de delictes electorals per tal d'obtenir la representació dels districtes catalans.

⁹ Ministeri de Treball, Comerç i Indústria (1926). En el conjunt espanyol foren suspesos 7.092 regidors, 513 alcaldes i 400 ajuntaments.

En el plànol discursiu, l'esforç teòric més important el feu Enric Prat de la Riba en els seus escrits i obres. Foren els articles escrits entre la dècada dels anys noranta del segle XIX i 1907 els que varen concentrar el gruix de la crítica pràtica a l'Estat de la Restauració, el qual considerava directament corrupte.¹⁰ El 1907 tingué lloc el que Prat considerà el “cop mortal al caciquisme”, amb les cèlebres eleccions de Solidaritat Catalana en les quals la coalició solidària formada per la Lliga, republicans catalanistes, federals i carlins va obtenir 42 dels 44 escons que Catalunya enviava al Congrés dels Diputats. Va ser tan implacable l'embranchida solidària que en alguns districtes on hi havia cacicats ben arrelats, com el d'Igualada, de Ramon Godó Lallana, aquest va optar per abandonar la vida política activa i renunciar a la representació a Corts que exercia des de 1897. En realitat Godó no entenia com era possible que havent estat un bon cacic, el cacic natural del districte, els electors haguessin deixat de confiar en ell (Dalmau, 2018: 79-107). Altres cacics dinàstics, com el terrassenc Alfons Sala, foren més hàbils, i, passada l'etapa solidària, tornaren a controlar el seu districte. Eren cacics prudents que es van saber retirar a temps, un de forma definitiva i altres de manera provisional. De fet, la política caciquista no va desaparèixer de la vida política catalana, sinó que es va readaptar en el context de la política de masses. I tampoc la corrupció electoral no va minvar gaire, ans al contrari: fins al 1923 era un dels motors de la competitivitat intrapartidista a molts districtes catalans (Rubí, 2013; Rubí, 2020).

En el discurs pràctic, la corrupció s'identificava amb el “mal govern”, amb les males praxis, i també amb l'existència d'un estat inútil, inepte i ineficax en un context de contraposició entre una regeneració estèril —la que proposaven els dinàstics— i la regeneració constructiva —la que empenyia el catalanisme polític. D'aquí ve que Prat resumís aquesta empresa en la seva “revolució des de baix” que pretenia impulsar la Lliga, i que significava, segons ell, el contrapunt al projecte maurista de “revolució des de dalt”, ambdós projectes destinats a mobilitzar la ciutadania, especialment les anomenades “classes productives”, és a dir, les classes mitjanes.¹¹ Per al dirigent de la Lliga, el catalanisme havia vingut a protestar contra totes les corrupcions i contra totes les incompetències de la política espanyola (Rubí, 2017).

La Mancomunitat de Catalunya (1914-1925) intentà posar remei a les “incompetències” i “corrupcions” a què es referia Prat de la Riba. Un dels objectius que va perseguir fou el de formar els funcionaris que treballessin a Catalunya, els de les administracions locals i provincials. Primerament Prat pensava sobretot en els secretaris d'ajuntament, els més exposats a possibles influències i a la corrupció caciquista, sobretot en els municipis rurals. La idea de formar un nou funcionariat responia a la voluntat de crear un cos específicament català, allunyat del favoritisme, al qual es garantís l'estabilitat en l'exercici de les seves funcions (Sarrion, 1987) i que fos reclutat d'acord amb criteris meritocràtics. Aquestes aspiracions es traslladaren a l'Administració republicana. Malauradament, com ha explicat David Martínez Fiol, els resultats no foren els esperats, atès el fracàs per obtenir un estatut de funcionaris de la Generalitat (Martínez, 2019).

La corrupció política durant el règim franquista

El franquisme ha estat qualificat per la majoria dels estudiosos com un règim de corrupció sistèmica. El professor Ángel Viñas ha donat dades precises sobre la gran fortuna acumulada pel mateix general Franco: l'any 1940 el dictador ja disposava, en comptes corrents, de l'equivalent avui a centenars de milions d'euros, aconseguits durant la mateixa Guerra Civil, tot aprofitant-se'n descaradament. I també Viñas ens ha informat dels diferents procediments corruptes emprats posteriorment pel dictador i la seva família per enriquir-se, com aquell fosc afer d'apropiar-se, l'any 1945, del cafè regalat als espanyols pel president del Brasil (Viñas, 2018: 143-170).¹² Una altra via d'enriquiment fou la captació, per via de subscripció popular quasi obligada, de finques per al gaudi privat de la família, com fou el Pazo de Meirás.

L'època franquista està farcida, com no podria ésser d'una altra manera, de polítics corruptes: des de Demetrio Carceller, el ministre d'Indústria dels anys quaranta, que és considerat per l'ambaixador britànic a Madrid com l'home més corrupte d'Espanya, fins als molts “favors” atorgats pel famós Manolo Arburúa, el ministre de Comerç dels anys cinquanta. Disposem de moltes dades sobre alguns dels grans estraperlistes dels anys quaranta, com ara el famós Julio Muñoz Ramonet (Risques, 2019), i també dels ministres de l'Opus Dei

¹⁰ Són els escrits continguts a Prat de la Riba (1934) i Balcells i Ainaud (1998).

¹¹ En aquest article, Prat (1916) assenyala que les revolucions no es feien des de dalt, sinó des de baix, com s'havia fet a Catalunya.

¹² Viñas (2018).

implicats en l'afer Matesa l'any 1969. Per als historiadors, però, segueix essent la principal dificultat trobar documentació que verifiqui realment les complicitats establertes entre els corruptors i els corromputs, perquè no sempre han deixat testimonis prou clars de les pràctiques irregulars i il·legals.

Els especialistes avui estan estudiant els procediments utilitzats pels vells i pels nous cacics per fer de l'Administració municipal un territori ben propici a les pràctiques corruptes i com s'ho feien per esquivar els procediments de control. Durant el llarg mandat de l'alcalde de Barcelona Josep Maria de Porcioles, el fet de tenir informació privilegiada sobre les futures actuacions municipals beneficià uns determinats grups d'interessos bancaris i immobiliaris, i també no pocs regidors i el mateix batlle. Moltes d'aquestes pràctiques van ser denunciades en l'excel·lent i gairebé oblidat llibre *La Barcelona de Porcioles* (Alibés et al., 1975). Quan l'any 1975 es publicà aquest documentat llibre, l'exalcalde de Barcelona anuncià que portaria els autors davant els tribunals. No ho va fer. Ni ell ni cap dels polítics ni dels empresaris que sortien empastifats en el llibre van atrevir-se a fer-ho. Ja se sap, tant els corruptors com els corruptes sempre han defugit l'escàndol públic. Als polítics els fa por que es parli d'ells i dels seus negocis als mitjans de comunicació, perquè això podria propiciar investigacions perilloses.

El cas de Francesc Cambó i la Compañía Hispano Americana de Electricidad (CHADE)

Sortosament, disposem de nombroses proves per explicar com s'enriquí tan ràpidament el polític catalanista Francesc Cambó (Riquer, 2016; Riquer, 2019: 105-130). Foren les activitats fosques de la companyia que ell presidí durant més de vint anys, la famosa CHADE, les que el convertiren en multimilionari en pocs anys. La CHADE fou, tal vegada, l'empresa amb pitjor fama de l'Argentina: cal recordar que els portenys van inventar als anys trenta l'adjectiu "chadista" com a sinònim de "trampós, corrupte i venut". La CHADE, tot i ser l'empresa que va proporcionar més divises al tresor públic espanyol durant més de dues dècades, va aconseguir no pagar els impostos que li pertocaven mercès a un descarat tracte de favor polític. Entre 1924 i 1937 la companyia només va abonar 48 milions de pessetes-or al fisc espanyol, quan li'n corresponien més de 127 milions; és a dir, s'estalvià gairebé dos terços dels impostos mercès a mesures dictades per diferents governs espanyols.

Sempre es van ocultar a Espanya els escàndols de la CHADE a l'Argentina que afectaven directament Francesc Cambó, fins al punt d'amargar-li els darrers anys de la seva vida a Buenos Aires. Entre 1943 i 1945 la companyia fou investigada a fons per una comissió governamental, i alguns dels seus directius foren detinguts i interrogats. El mateix Cambó va estar a punt d'anar a la presó, on hauria coincidit amb un altre exministre espanyol, Rafael Benjumea Burín, comte de Guadalhorce, que estigué tancat quatre mesos al penal de Villa Devoto de Buenos Aires per les estafes fetes per la societat que presidia, la CHADOPYF.¹³

La CHADE i Cambó tingueren millor sort i aconseguiren salvar-se l'any 1945 gràcies a la providencial intervenció del coronel Juan Domingo Perón, aleshores vicepresident del govern militar. Com a compensació, la companyia espanyola contribuï generosament, però d'amagat, a finançar la campanya electoral peronista de l'any 1946, que convertí Perón en president de l'Argentina. Un home de la CHADE, el català Josep Miquel —"Pepe"— Figuerola, convertit en un dels principals col·laboradors de Perón, fou l'encarregat de lliurar una cartera plena de milers de dòlars de la CHADE als peronistes. Un cop elegit president, Perón fou fidel al pacte: dins l'orgia nacionalitzadora d'empreses del seu govern —ferrocarrils, telèfons, aigua, gas, petroli, siderúrgia, etc.—, la CHADE fou la gran excepció i va ser sempre respectada.

En la seva correspondència privada, Cambó presenta el matrimoni Perón-Evita com els gran "amics" de la CHADE, juntament amb Pepe Figuerola, convertit en ministre, secretari general de la presidència i director del Pla Quinquennal peronista. L'amistat amb els peronistes havia estat tan gran que pel setembre de 1946 Cambó tingué l'atreviment de proposar que el govern peronista fes una declaració pública en què reconegués que, com que la corrupció era una pràctica tan generalitzada a l'Argentina, no es podien demanar responsabilitats a les companyies beneficiades pels tractes de favor rebuts. Segons el polític catalanista, eren tantes les societats implicades que el fet de sancionar-les provocaria un colossal caos econòmic i causaria un

¹³ La Compañía Hispano Americana de Obras Públicas y Financiación (CHADOPYF), que presidia Guadalhorce, construí dues línies de metro a Buenos Aires i va provocar una gran estafa en emetre obligacions que després no va pagar.

gran desprestigi internacional a l'Argentina. La petició de Cambó, que fou refusada pel govern peronista, era una forma hàbil de voler blindar la CHADE davant qualsevol intent d'intervenció governamental.

Al final la majoria de totes aquestes històries de corrupció acaben de la mateixa manera: els beneficiats de la corrupció pretenen salvar-se emprant el conegut argument que “tothom ho fa”, que és una pràctica tan habitual que no té sentit descobrir el pastís i cercar responsabilitats. I, a sobre, argumenten que fer-ho públic no beneficiaria ningú i que només provocaria “el caos”. És també significatiu veure com experimentats polítics cerquen justificar les pràctiques fraudulentament i il·legals en què estan implicats amb tota mena de sofismes. Cambó sabia perfectament el que estava fent la CHADE a l'Argentina, ho va tolerar i se'n va beneficiar econòmicament.

Sobre l'actual corrupció política espanyola

A Espanya s'ha produït “la captura de l'Estat pels grups d'interessos econòmics”, hi ha una autèntica “colonització política de l'administració pública”, “les elits s'han atrinxerat dins de l'Estat fins a convertir-lo en baluard dels seus interessos”. Aquestes contundents afirmacions no han sortit de la boca de cap polític durant una campanya electoral, sinó que van ser pronunciades per prestigiosos historiadors de l'economia, com seria el cas, entre d'altres, de Francisco Comín (Comín, 2018: 81-110).

La diagnosi sobre la situació actual no és gens optimista: si bé no es pot dir que avui estigui generalitzada, la corrupció és sistèmica en alguns sectors, com ara en la contractació pública —que significa un terç de les condemnes judicials—, i també en l'urbanisme i en la concessió de subvencions. Tampoc el suborn o les corrupteles administratives constitueixen una pràctica sovintejada com ho foren en el passat. I, com és prou sabut, avui a Espanya la major part dels recursos sostrets per procediments corruptes van destinats al finançament il·legal dels partits polítics: més d'un 60% en els casos ja jutjats i sentenciats, mentre un 30% anava a benefici de particulars. La feblesa dels mecanismes de control de l'actuació de polítics i funcionaris, sobretot a les empreses públiques, i l'escassa exigència a donar comptes de la gestió, permeten que hom pugui parlar de l'existència d'una cultura política de la corrupció que avui està localitzada sobretot en l'àmbit local —41% de les denúncies—, en l'autonòmic —24%— i en l'estatal —27%—, tot i que pel seu volum econòmic és molt més gran en aquesta darrera administració, on assoleix més del 50%. Pel que fa als casos de corrupció jutjats i sentenciats a Espanya els darrers deu anys, és important constatar que el 35% es referien a contractacions públiques, el 25% a qüestions urbanístiques i el 15% a subvencions.

Són il·lustratives les dades aportades per Manuel Villoria sobre la relació entre la creixent desafecció dels espanyols vers l'actual sistema democràtic com a conseqüència dels efectes de la crisi econòmica i la sensació de corrupció política generalitzada (Villoria, 2018: 459-482). En només 10 anys la insatisfacció política s'ha incrementat de manera espectacular: la confiança en les Corts, el Govern i les institucions ha baixat a Espanya més de 30 punts, situant-se molt per sota de la mitjana de la Unió Europea. Aquesta gran diferència és el resultat de la sensació molt majoritària que en els darrers anys s'ha produït un gran increment de la desigualtat a causa de les polítiques econòmiques anti-crisi, de la protecció governamental als interessos bancaris i de l'ampliació de la corrupció política. No ens hem d'estranyar d'aquestes percepcions, si resulta que ha governat Espanya el partit polític que està involucrat en més casos de corrupció de tot Europa, el Partit Popular.

Cal plantejar-nos preguntes que exigirien respostes ben argumentades i fruit d'investigacions específiques: fins a quin punt la corrupció ha estat un element que ha dificultat la democratització espanyola?; què ha suposat per a l'actual règim democràtic el fet que durant la Transició no s'exigiren responsabilitats als polítics, funcionaris, jutges i empresaris corruptes?; quins han estat els costos econòmics de la corrupció?; ha significat un factor de retard econòmic, el fet de sostreure considerables recursos públics?; podem parlar avui de l'existència d'un neocaciquisme a escala local com a conseqüència de les complicitats creades per la corrupció? Hi ha a la societat espanyola una certa cultura de tolerància amb la corrupció? Com és que la denúncia i la condemna penal no sempre castiguen electoralment els polítics corruptes? A Catalunya l'opinió pública és més intransigent amb la corrupció? Cal no oblidar tampoc els casos de corrupció que han esquitxat

els partits polítics catalans: el famós cas Palau o el 3% que el president Maragall va retreure a Convergència Democràtica de Catalunya, entre d'altres (Pérez Francesch i Del Clot, 2016).¹⁴

De tota manera, hi ha alguns elements esperançadors. El president del Govern espanyol, Mariano Rajoy, malgrat que centenars de militants del Partit Popular estaven implicats —i alguns ja condemnats— en assumptes de corrupció, continuava sostenint que es tractava de casos particulars i que ni ell, com a president, ni el seu partit no tenien cap responsabilitat política. Finalment l'Audiència Nacional va sentenciar el maig de 2018 que el Partit Popular s'havia beneficiat dels suborns en diversos contractes de la coneguda trama Gürtel i confirmava l'existència d'una comptabilitat i un finançament il·legals d'aquest partit, com a mínim des de l'any 1989, mercès a “la manipulació de la contratació pública central, autonòmica y local”. I respecte de la declaració com a testimoni en aquell judici del mateix Mariano Rajoy, la sentència considerava que el seu testimoni havia estat “no veraz”. Aquesta sentència tan contundent va servir perquè prosperés la moció de censura contra Mariano Rajoy presentada pel secretari general del PSOE, Pedro Sánchez. El dia 1 de juny de 2018, per primer cop en la història parlamentària espanyola, una moció de censura contra un govern era aprovada pel Congrés dels Diputats per 180 vots a favor, 169 en contra i 1 abstenció.¹⁵ La seva corrupció generalitzada havia castigat finalment el Partit Popular. Una altra cosa és analitzar com s'ha distret i dissimulat la corrupció amb estratègies diverses.

Algunes conclusions

Al final del segle XIX, al voltant de la crisi de 1898, i en el marc dels debats sobre la necessària regeneració de l'Espanya liberal, es plantejà el dilema sobre si la corrupció era una qüestió de caràcter polític o simplement judicial. És a dir, si era el resultat de la naturalesa del mateix sistema polític de la Restauració, amb uns partits, dirigents i militants impregnats de corrupció, o si es tractava bàsicament d'elaborar una legislació ben clara i adient i d'aplicar-la sense exclusions. Però aquest és un fals dilema, atès que aquesta suposada legislació anticorrupció havia de ser elaborada per uns governants i votada per uns parlamentaris que, en la pràctica, eren els grans beneficiats de la corrupció.

Tant durant el règim de la Restauració com ara és ben palesa la tendència dels polítics a no deixar-se controlar, la seva resistència a haver de donar comptes del que fan, a ser fiscalitzats. D'aquí ve el retard “històric” a adoptar mesures que suposin un control del que fan i a legislar en contra dels seus interessos presents i futurs. És per això que considerem que la corrupció política posa en qüestió la mateixa legitimitat del sistema democràtic, i fins i tot el posa greument en perill si esdevé sistèmica o si no és perseguida de forma implacable i permanent. I això sembla que esdevé cada cop més evident davant el que està significant el món de la globalització ja entrat el segle XXI. Ens hauríem de demanar si la globalització econòmica, amb tot el que suposa pel que fa a la reducció dels mecanismes de control dels fluxos financers, està afavorint molt més la corrupció política o no. Amb la globalització, l'assalt al poder polític dels estats per part dels grans grups d'interessos internacionals és més fàcil? En el seu penúltim llibre, *La crisi com a triomf del capitalisme*, l'historiador Josep Fontana explica que cap a l'any 2006 les trenta companyies nord-americanes més grans van reconèixer davant el Senat que dedicaven més diners a “atendre les demandes” de funcionaris federals, senadors i congressistes que a pagar els seus impostos.

La tasca que espera als investigadors del present i del passat a l'hora d'estudiar la corrupció política espanyola i catalana és immensa i no gens fàcil. Cal trobar tota mena de proves, i aquestes no sempre són fàcilment localitzables. No es tracta, però, d'una feina exclusivament acadèmica ni periodística, sinó d'una contribució cívica, i fins i tot moral, per tal de denunciar directament tant els corromputs com els corruptors, i d'intentar lluitar contra la baixa qualitat institucional del nostre sistema democràtic.

Els especialistes que debaten avui sobre les causes de la corrupció política consideren que no sols cal analitzar el funcionament dels sistemes polítics, sinó també estudiar les característiques de les societats. Hom ha parlat

¹⁴ No hem entrat a fons en l'anàlisi dels casos de corrupció esdevinguts a Catalunya des de la Transició fins als nostres dies, en bona part vinculats al finançament il·legal dels partits polítics, perquè la metodologia de treball hauria de ser diferent de l'emprada en aquest article, destinat a oferir un breu estat de la qüestió historiogràfic sobre l'anàlisi de la corrupció a Catalunya.

¹⁵ El socialista Pedro Sánchez va quedar automàticament investit com a nou president del Govern amb els vots del PSOE, Unidos Podemos, Izquierda Unida, Esquerra Republicana, Partit Democràtic de Catalunya, Partit Nacionalista Basc, Compromís i Nueva Canaria.

d'un conjunt de factors que actuen com a afavoridors de la corrupció: en primer lloc, s'assenyala que la cultura de la tolerància social amb la corrupció és molt difusa i permet la seva reproducció i adaptació a les noves situacions. Persisteix entre alguns polítics i funcionaris el vell costum de considerar que els recursos públics són com una mena de botí, a la seva lliure disposició, i no un bé comú. Avui és una realitat la manca de consciència segons la qual, amb la corrupció, s'està fent un mal a la col·lectivitat, s'estan deteriorant els serveis públics i malversant recursos que són de tots. No hi ha dubte que la manca de càstig i de censura moral de les pràctiques corruptes afavoreixen la seva reproducció.

Una consideració general dels especialistes és que a Espanya les administracions sempre han estat mancades de mesures preventives suficients i eficaces, i de mecanismes contundents de vigilància i de control dels partits polítics. Encara es nota l'absència d'una administració realment professionalitzada. Hi ha poca exigència sobre la responsabilitat dels funcionaris i dels empleats públics, i un escàs interès governamental per establir mecanismes de control de l'activitat dels polítics. I, sobretot, a Espanya no s'ha legislat seriosament sobre el finançament dels partits polítics, ni s'han adoptat mesures efectives per dotar el sistema judicial dels mitjans necessaris per perseguir de forma eficaç la corrupció.

Ara bé, l'element fonamental és la manca de confiança dels ciutadans en les institucions polítiques, una manca de confiança que és recíproca, perquè també existeix en els poders públics envers els ciutadans. S'ha palesat perfectament en la gestió de la crisi sanitària provocada per la pandèmia del coronavirus, i no solament en relació amb la corrupció. Hom destaca com a element clau per lluitar contra la corrupció que la societat assumeixi realment els valors democràtics i ètics i es mobilitzi per exigir la creació d'instruments de control (lleis, organismes judicials i administratius) realment imparcials i efectius, amb capacitat de castigar corruptes i corruptors de manera ràpida, eficaç i exemplar. Malauradament, creiem que encara estem lluny de poder sostenir que a la nostra societat ha desaparegut aquella condescendència amb els corruptes que els presenta molt més com uns espavilats "envejables" que no pas com uns delinqüents.

Referències bibliogràfiques

- Alibés, José M., Campo Vidal, Manuel, Giralt, Eugeni, et al. (1975). *La Barcelona de Porcioles*. Barcelona: Laia.
- Arco, Miguel Angel del. (2018). La corrupción en el franquismo: el fenómeno del "Gran Estraperlo". *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, 16, 620-645.
- Armengou, Josep, i Rubí, Gemma. (2012). *Vots, electors i corrupció. Una reflexió sobre l'apatia a Catalunya (1869-1923)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Balcells, Albert, i Ainaud de Lasarte, Josep Maria (cur.). (1998). *Enric Prat de la Riba. Obra completa*. Barcelona: Proa i Institut d'Estudis Catalans.
- Barciela, Carlos. (1994). Fraude fiscal y mercado negro durante el primer franquismo. *Hacienda Pública Española*, 1 (número extra), 367-381.
- Bergh, Andreas, Erlingsson, Gissur, Sjölin, Mats, i Öhrvall, Richard. (2016). *A clean house? Studies of corruption in Sweden*. Lund: Nordic Academic Press.
- Capdevila, Joaquim. (2008). Caciquisme rural i contrautopies pageses. Els testimonis d'unes cobles de la Conca de Barberà i del Priorat. *Aplec de Treballs (Montblanc)*, 26, 37-71.
- Casals, Quintí. (2020). Ignasi Sabater i Arauco. Dins *Diccionari biogràfic dels parlamentaris catalans*. Bellaterra (Cerdanyola del Vallès): UAB.
- Casals, Quintí, i Rubí, Gemma. (2020). La représentation parlementaire comme profession : la rémunération des députés espagnols des Cortès de Cadix à la deuxième République (1812-1933). *Cahiers Jaurès*, 235-236.

- Chao, Eduardo, Romero Ortiz, Antonio, i Ruiz de Quevedo, Manuel. (1845). *Diccionario político o Enciclopedia del lenguaje o Ciencia Política por una reunión de diputados y publicistas franceses traducido al castellano y adicionado con varios artículos de importante aplicación a nuestro país*. Cádiz: Imprenta y Litografía de la Sociedad Artística y Literaria.
- Colez, Gwénaëlle. (2020). *Víctor Balaguer, Cuba y la construcción de la identidad nacional española*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- Comín, Francisco. (2018). Presupuesto y corrupción en la España contemporánea (1808-2017): lecciones de la historia. Dins Borja de Riquer, Joan Lluís Pérez-Francesch, Gemma Rubí, Ferran Toledano, i Oriol Luján (dirs.), *La corrupción política en la España contemporánea. Un enfoque interdisciplinar* (p. 81-110). Madrid: Marcial Pons.
- Coronas, Santos M. (1986). La responsabilidad de los ministros en la España constitucional. Dins *Anuario de Historia del Derecho Español* (núm. 56) (p. 543-590).
- Dalmau, Pol. (2018). La reputación del notable. Escándalos y capital simbólico en la España liberal. *Historia y Política*, 39, 79-107.
- Duran i Bas, Manuel. (1899). *Discurso leído por el Excmo. Sr. D. Manuel Duran y Bas ministro de Gracia y Justicia de los Tribunales celebrada en 15 de septiembre de 1899*. Madrid: Imprenta y Fund. de los Hijos de J. A. García.
- Egea Bruno, Pedro María. (2015). Mata al Rey y vete a Murcia. La corrupción de la justicia en la España de la Restauración. *Studia Historica, Historia Contemporánea*, 33, 159-192.
- Engels, Jens Ivo. (2006). Corruption as a political issue in modern societies: France, Great Britain and the United States in the long 19th century. *Public Voices*, 10, 68-86.
- Estapé, Fabià. (2000). *Sin acuse de recibo. Memorias de un economista*. Barcelona: Plaza y Janés.
- Faes Díaz, Enrique. (2017). *No es corrupción "Lo que se viene a la mano". Un discurso político moderado en la construcción del estado liberal* [comunicació presentada al Congrés Internacional d'Història de la Corrupció a l'Espanya Contemporània organitzat pel PICEC-UAB el desembre de 2017].
- Fontana, Josep. (2018). *La crisi com a triomf del capitalisme*. València: Editorial Tres i Quatre.
- Johnston, Michael. (2001). The definitions debate. Old conflicts in new guises. Dins Arving K. Jain (ed.), *Political economy of corruption* (p. 11-32). Londres: Routledge.
- Hellmann, Joel, i Kauffmann, Daniel. (2001). Confronting the challenge of state capture in transition economies. *Finance & Development*, 38(3).
- Kroeze, Ronald, Vitória, André, i Geltner, Guy (ed.). (2018). *Anticorruption in History. From Antiquity to Modern Era*. Oxford: Oxford University Press.
- Martínez Fiol, David. (2019). *Leviatán en Cataluña. La lucha por la administración de la Generalitat republicana, 1931-1939*. Sevilla: Renacimiento.
- Ministeri de Treball, Comerç i Indústria. (1926). Nombramientos y suspensiones de los Ayuntamientos, 1915-1923. Dins *Anuario estadístico de España, 1924-1925*. Madrid: Establecimiento Tipográfico Sucesores de Rivadeneyra, p. 304-307.
- Monier, Frédéric, i Rubí, Gemma (ed.). (2019). Los favores y los sermones. *Ayer. Revista de Historia Contemporánea*, 115 (3, número monogràfic "Modernización y corrupción política en la Europa contemporánea"), 13-21.
- Muñoz, Jaume. (2016). *La España corrupta. Breve historia de la corrupción (de la Restauración a nuestros días, 1875-2016)*. Granada: Comares.

- Nye, Joseph. (1967). Corruption and political development: a cost-benefit analysis. *American Political Science Review*, 61, 417-427.
- Otero Carvajal, José Enrique. (2007). Tradición y modernidad en la España urbana de la Restauración. Dins Guadalupe Gómez-Ferrer y Raquel Sánchez (eds.), *Modernizar España. Proyectos de reforma y apertura internacional (1898-1914)* (p. 79-118). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Palomas, Joan. (2002). *El rerefons econòmic de l'activitat dels parlamentaris catalans, 1876-1886* (tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra).
- Pérez-Francesch, Joan Lluís, i Del Clot, Damià. (2016). *Democràcia o cleptocràcia. Cap on va Espanya?* Barcelona: Comanegra.
- Prat de la Riba, Enric. (5 d'abril de 1916). El sentit de la lluita. La lluita per la ciutadania. *La Veu de la Comarca*.
- Prat de la Riba, Enric. (1934). *Enric Prat de la Riba: Articles*. Barcelona: Biblioteca Política Lliga Catalana.
- Preston, Paul. (2019). *Un pueblo traicionado. España de 1876 a nuestros días. Corrupción, incompetencia política y división social*. Barcelona: Debate.
- Riquer, Borja de. (2000). *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*. Vic: Eumo Editorial.
- Riquer, Borja de. (2016). *Cambó en Argentina. Negocios y corrupción política*. Barcelona: EDHASA Ensayo.
- Riquer, Borja de, Rubí, Gemma, i Toledano, Ferran. (2018). Más allá del escándalo. La historia de la corrupción política en la España contemporánea. Dins Borja de Riquer, Joan Lluís Pérez-Francesch, Gemma Rubí, Ferran Toledano, i Oriol Luján (dirs.), *La corrupción política en la España contemporánea. Un enfoque interdisciplinar* (p. 47-80). Madrid: Marcial Pons.
- Riquer, Borja de. (2019). Francesc Cambó i la CHADE. ¿Qué hace un político “nuevo” presidiendo una multinacional corrupta? *Ayer. Revista de Historia Contemporánea*, 115/3, 105-130.
- Risques, Manel. (2019). *Muñoz Ramonet. Retrat d'un home sense imatge*. Barcelona: Comanegra.
- Rodrigo, Martín. (2000). *Los Marqueses de Comillas: Antonio y Claudio López, 1817-1925*. Madrid: LID.
- Roig i Bergadà, Josep. (1930). *Doctrina liberal y democrática. Artículos periodísticos*, Barcelona: Librería Catalonia.
- Rubí, Gemma. (2013). Coaliciones de torno: corrupción electoral y política competitiva en la Cataluña de la Restauración (1900-1923). *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 43(1), 273-293.
- Rubí, Gemma. (2017). *Miscel·lània Enric Prat de la Riba. Jornada d'Estudis*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Jurídics, 111-124.
- Rubí, Gemma, i Toledano, Lluís Ferran. (2019). La corrupción general del siglo. Palabras y discursos sobre la corrupción política en la España del siglo XIX. *Ayer. Revista de Historia Contemporánea*, 115/3, 131-157.
- Rubí, Gemma, i Toledano, Lluís Ferran. (2020). Gobierno fuerte, justicia débil. El marco penal de la corrupción política en la España liberal. Dins María Antonia Peña Guerrero y Diego José Fera (dirs.), *Corrupción política y liberalismo en el largo siglo XIX* (p. 37-52). Granada: Comares.
- Rubí, Gemma. (2020). Derribar la ciudadela del caciquismo en el ámbito local. Denuncia y movilización contra la corrupción político-electoral en la España de Alfonso XIII. *Historia Social*, 97.
- Rubí, Gemma. (En impremta). Putting an end to the slander that stains everything. Víctor Balaguer and the anti-corruption strategies in the colonial Cuba by late 19th century. Dins Ronald Kroeze, Pol Dalmau i Frédéric Monier, *Corruption, empire and colonialism: a global perspective*. Londres: Palgrave.

- Sánchez-Arcilla, Luis (ed.). (2017). *Control y responsabilidad de los jueces (siglos XVI-XX)*. Madrid: Dikynson.
- Secretaria del Congrés dels Diputats. (1912). *Inviolabilidad e inmunidad parlamentarias. Congreso y Senado, 1810-1911* (tom II, p. 637). Madrid: Imprenta de los Sucesores de J. A. García.
- Sarrión, Josep. (1987). [L'Escola d'Administració Pública de Catalunya entre 1912 i 1924: l'ambient, el fundador i l'obra](#). *Autonomies. Revista Catalana de Dret Públic*, 7.
- Villoria, Manuel. (2018). La corrupción en España: ¿Qué ha pasado durante la crisis? Dins Borja de Riquer, Joan Lluís Pérez-Francesch, Gemma Rubí, Ferran Toledano, i Oriol Luján (dirs.), *La corrupción política en la España contemporánea. Un enfoque interdisciplinar* (p. 459-482). Madrid: Marcial Pons.
- Viñas, Ángel. (2018). Hambre, corrupción y sobornos en el Primer Franquismo (1939-1959). Dins Borja de Riquer, Joan Lluís Pérez-Francesch, Gemma Rubí, Ferran Toledano, i Oriol Luján (dirs.), *La corrupción política en la España contemporánea. Un enfoque interdisciplinar* (p. 143-170). Madrid: Marcial Pons.